

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

TÚL A KAPITALIZMUSON?

Egy lehetséges társadalmi alternatíva

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

TÚL A KAPITALIZMUSON?

Egy lehetséges társadalmi alternatíva

KAS KIADÓ, 2025

Szerkesztette:
Hitseker Mária

A borítót tervezte:
Kapitány Mihály, Giorgone *Három filozófus* című
festményének felhasználásával

ISBN 978-615-6915-05-4

Minden jog fenntartva!

© Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, 2025
© KAS Kiadó, 2025

TARTALOM

Előszó	7
1. Kapitalizmus: a történet vége?	11
2. A kapitalizmus és a szellemi termelési mód logikája	39
3. Mit nevezünk szellemi termelési módnak?	57
4. Értelmiség és szellemi termelési mód	75
5. Államszocializmus és szellemi termelési mód ...	93
6. A szellemi termelési mód etikája (és episztemológiája)	123
7. Kapitalizmus kontra szellemi termelési mód	171
Jegyzetek	207
Irodalom	211

ELŐSZÓ

Az egyik legfontosabb kérdés, amire minden új nemzedék szeretné tudni a választ: merre megy a világ?¹ Természetesen minden nemzedék minden tagja azt szeretné, ha arra menne, amerre ő képzei. A világ alakulása azonban mindattól is függ, ami idáig létrejött benne. Néha anynyira, ahogyan az útfüggőség fogalma sugallja. Mindazonáltal a jövőt mégsem lehet a jelen, az idáig vezető utak alapján megjósolni, a jelent nem lehet egyszerűen a jövőre kiterjeszteni. A jövő – miként már Arisztotelész is felhívta rá a figyelmet – a lehetőségek bizonytalanságát és sokféleségét hordja magában. Így ha ma a lehetséges jövőről gondolkodunk, számos lehetőséget érdemes számba vennünk – és még akkor is valószínű, hogy egy előre nem látható variációból lesz valóság. De a lehetőségeket mérlegelni mégis érdemes, mert ez ad esélyt az embernek arra, hogy belépjen a valóságot alakító tényezők közé.

Jelenünk lehetőségeire építve is számos forgatókönyv születhet és született is. Lehetséges, hogy a világ mai rendje lényege szerint még sokáig fennmarad. Az is lehet, hogy a különböző nagy kultúrák közötti erőviszonyok változása – például a súlypont Ázsiába tolódása – egészen új színezetet ad ennek a világrendnek. Sajnos a tömegpusztító fegyverek megjelenése óta nem lehet kizárni azt sem, hogy egyáltalán nem lesz emberi jövő, az emberiség elpusztítja önmagát. És nem lehet kizárni egy teljesen új

alapokon szerveződő világrend megszületését sem. Világrendszerintű változások nem történnek minden korban, de a történelem eddigi tapasztalatai szerint ilyen változások olyasféle korszakokban szoktak végbemenni, amilyen a mi korunk is. Az ilyen korokban a rengeteg válságtünet mellett már jelen vannak olyan elemek is, amelyek – a körülményeknek és a résztvevők aktivitásának kedvező alakulása esetén – egy teljesen új alapokon szerveződő társadalom forrásaivá válhatnak. Az alábbiakban egy ilyen forgatókönyv lehetőségére szeretnénk felhívni a figyelmet.

Az 1. fejezetben megkíséreljük vázlatosan áttekinteni a világban jelenleg uralkodó társadalmi forma, a kapitalizmus állapotát, értelmezni a benne rejlő folyamatokat, és felvázolni azt a hipotézisünket, hogy ezek között jelen lehet a kapitalizmus általunk *szellemi termelési módnak* nevezett alternatívája. A 2. fejezetben a kapitalizmus és a szellemi termelési mód eltérő logikáját mutatjuk be, amellett érvelve, hogy a kapitalizmus fenntartóinak és a *szellemi termelőknek* érdekei és értékei gyökeresen ellentétesek. A 3. fejezetben a *szellemi termelés*, majd a 4. fejezetben a szellemi termelés és a történelem során kialakult, a *szellemi termelőkkel* nem azonos *értelmiség* viszonyát járjuk körül, megvizsgálva néhányat az értelmiség azon sajátosságai közül, amelyek a szellemi termelési módban is szerepet játszhatnak. Az 5. fejezet a kapitalizmus alternatívájaként fellépett, de zsákutcának bizonyult államszocializmus és a szellemi termelési mód viszonyát vizsgálja. A 6. fejezet szembeesíti a kapitalizmus alapvető etikai eszményeit a szellemi termelési móddal adekvát eszményekkel. Végül a 7. fejezet azt elemzi, hogy a kapitalizmus milyen módon igyekszik feltartóztatni alternatívája kibontakozását.

Minthogy ezt az írást szélesebb olvasóközönségnek szánjuk, szükségképpen el kell tekintenünk a hosszabb kifejtésektől. Igyekszünk viszonylag sűrítetten és közérthetően átadni ötvenéves kutatómunkánk, négy évtizedes egyetemi oktatói munkánk és személyes történelmi élményeink konklúzióit, s egyúttal válaszokat keresni azokra a kérdésekre, amelyek a tudományos diskurzusokat ugyanúgy áthatják, mint a mindennapi gondolkodást: vannak-e alternatívái a jelenlegi társadalmi viszonyoknak – s ha vannak, miben láthatjuk ezek lényegét.

A szellemi termelési mód abban a formában, ahogy az alábbiakban bemutatjuk, egyfajta utópia, egy társadalom ideáltipikus képe. De félreértés, ha utópián irreális álmodozást ért az olvasó. Amikor egy társadalmi forma lehetősége megjelenik, kibontakozásra váró – de korántsem *feltétlenül* kibontakozó – sajátosságai *ideáltipikus* formában nyernek megfogalmazást, így lehetnek ugyanis *célkijelölések*: az ekképpen felvázolt utópia nem egyéb, mint annak körvonalazása, hogy milyen irányban lehet (megfogalmazói szerint) a jelenben adottnál jobb társadalmi állapotok felé elmozdulni. Bármely lényegi társadalmi változáshoz a társadalmat alkotó emberek aktivitása szükséges, s hogy mi és hogyan valósul meg, az már ezen aktivitásnak – nagyon sok ember nagyon sokféle aktivitásának – a következménye.

1. KAPITALIZMUS: A TÖRTÉNET VÉGE?

Ebben a fejezetben a jelen egyes válságtüneteinek rövid felsorolása után igyekszünk felvázolni a világunkban uralkodó – és sokakkal egyetértve szerintünk is válságban lévő – társadalmi rendszer, a kapitalizmus fogalmának használhatóságára vonatkozó álláspontunkat, majd e társadalmi rendszer alkalmazkodóképességének néhány példáját vesszük sorra. A társadalmi rendszerek megértéséhez javasoljuk a *termelési mód* kategória használatát, s felvetjük annak lehetőségét, hogy egy új, a kapitalizmust meghaladni képes termelési mód jelei már jelen vannak a kapitalizmus társadalmaiban. Áttekintünk néhány elméletet, amelyek megpróbálják értelmezni az utolsó fél évszázad legmeghatározóbb társadalmi fejleményeit, s szembesülünk azzal a gyakori jelenséggel, amikor egy társadalmi alternatíva potenciális alanyai még nincsenek teljesen történelmi szerepük tudatában.

A hatalmas lépésekkel szakadatlanul haladó technikai-civilizációs fejlődés ellenére világunk évek, évtizedek óta tele van vészjelzésekkel, rossz közérzettel, szorongással. Jelzésekkel, hogy a világ, amelyben élünk, nem a lehető létformák legjobbika, hogy az emberiség nem jó irányba megy. S az egyre többek által felpanaszolt tünetek szaporodnak: a társadalmi egyenlőtlenségeknek, a lehetőségek egyenlőtlenségének mértéktelen növekedése, sokak munkája által kevesek számára termelt haszon; pszichikai betegségek (melyeknek a kapitalista rendszerrel való összefüggését már a két világháború között többen – Reich, Fromm – felvetették,

de tömeges terjedésük észlelése jelentős szerepet kap a legújabb rendszerkritikai irodalomban is;² az irracionális életformák tömeges terjedése, az erkölcsi értékek, döntések elbizonytalanodása; a polgári társadalomnak korábban egyfajta ethoszt és egyensúlyt adó kulturális értékek és eszmények elsorvadása.³ A világ perifériáinak szenvedése, miközben természeti kincseik – éppúgy, mint az élhetetlenné váló körülményeik elől menekülő emberek – a centrumokba vándorolnak. (A centrumok lakói pedig megpróbálnak kimenekülni a még el nem szennyezett természeti környezetbe, felélve azt is.) Általános élménnyé válik a természeti környezet pusztulása, a tiszta levegő, az iható víz, az egészség feltételeinek privilégiummá válása; az állat- és növényfajok kipusztulása, a Föld mint élő rendszer egyensúlyának felborulása; a kultúrák és egyének sokszínűsége helyett a globális uniformizálódás. A közösségek és a közösségekért, másokért érzett felelősség sorvadása, az individualizmus túlfutása és az elmagányosodás. Fiatal nemzedékek sora lelkesítő jövőkép nélkül. És mindez csak a békeidő.

De a világot minduntalan háborúk is dúlják – emberéletek millióit és milliók munkájának eredményeit pusztítva el. És e háborúk közül a legtöbbről még csak tudomásunk sincs. A világ médiumai úgy terelik követőiket egyes információk elfogadása felé, mint a hamelni patkányfogó, miközben a leglényegesebb információk nagy része be sem kerül az emberek túlnyomó többségének tudatába. A világgazdaság pedig időről időre olyan válságokba süllyed, amelyek megoldására azután a háborúk és/vagy hatalmas embertömegek anyagi biztonságának tönkretétele a válasz, csak hogy a profittermelés mechanizmusa fennmaradjon. Az emberek tudatát és érzelmeit félelmek

sokasága uralja: félelem a betegségektől, félelem a háborúktól, félelem az anyagi biztonság elvesztésétől, félelem a Föld pusztulásától. Félelem a jövőtől – s a félelem oldására menekülés a jelen pillanatnyi élvezeteibe. Általános pesszimizmus és az az érzés, hogy az ember tehetetlen, mert olyan erőktől függ a sorsa, amelyeknek nemhogy a kézben tartására, de a felfogására sem képes. Mindez nem véletlen, de nem is egyes elvetemült csoportok műve, ahogy azt az összeesküvés-elméletek állítják. Ez a jelenleg fennálló világrend *rendszerszerű működése*. A válságtünetek, a dezintegráció jelei éppen ennek a rendszerszerű „normál” működésnek a következményei.

Ezt a világrendet azóta jogos világrendnek nevezni, amióta komplex rendszerré épült ki. Ez a komplex rendszer, ez a világrend: a *kapitalizmus*. Egy olyan társadalom, amelyben a profitelv uralkodik, olyan társadalom, amelynek domináns folyamatait a minél több haszon szerzése mozgatja. A kapitalizmusban a profitelv nemcsak a gazdasági rendszer motorja, hanem lényegében meghatározza a politika lehetőségeit, a társadalom alapvető viszonyait, a kultúra alakulását is, vagyis valódi komplex világrendként működik. A profit, a gazdagság élettelen forrása ebben a társadalomban fontosabb, mint az emberi (állati, növényi) életek, fontosabb, mint az élet gazdagsága. A profitmaximalizálás „racionalitása” tökéletesen irracionális döntésekben uralkodik el minden más racionalitás – az emberi együttműködés racionalitása, a diverzitás racionalitása, a személyiség sokoldalú kibontásának racionalitása – felett. (S voltaképpen irracionális a profitmaximalizálás nyertesei szempontjából is, mert ebben az egyoldalúvá vált világban az ő életük sem válik boldoggá, a felsorolt ellentmondások az ő életüket is érintik, az ő emberi kibontakozásuk

lehetőségei is szegényednek, torzulnak.) Mindez régóta evidencia, olyannyira az, hogy sokan már magának a kapitalizmusnak az emlegetésére is csak legyintenek. Igen, így megy ez, de hát ez van, ez a világot mozgató rendszer, mit tehetnénk ellene?

Jó ideje egyébként már e társadalmi rendszer hívei is használják a *kapitalizmus* kifejezést, bár a rendszer kritikáival szemben három, eléggé hatékony ellenstratégiát alkalmaznak.

1. Vagy amellet kardoskodnak, hogy – minden negatívum dacára – a kapitalizmus rendszere az emberi fejlődés csúcsa, meghaladni, jobb rendszerrel felváltani nem lehet.

2. Vagy azt hangsúlyozzák, hogy nincs is kapitalizmus, csak egymástól lényegileg különböző kapitalizmusok vannak. (Ennek egyik változataként időről időre kijelentik, hogy ami eddig volt, az kapitalizmus volt, de ami most van, azt már nem jogos annak nevezni.) Az egymástól különböző kapitalizmusok meglétét tagadni nem túlságosan értelmes dolog: a társadomelemzőnek, amikor a kapitalizmusról gondolkodik, éppen ellenkezőleg, minél finomabb megkülönböztetésekkel nagyon is érdemes leírni a kapitalizmus változatait, amelyek között valóban lényeges különbségek lehetnek, akár különböző korok, akár különböző társadalmak kapitalizmusáról legyen szó. De ugyancsak értelmetlen az az állítás is, hogy csak *kapitalizmusok* vannak, ám nincs olyan, hogy *kapitalizmus*. Ez körülbelül olyan, mintha azt állítanánk, hogy csak Mr. Smith és Herr Müller létezik, de nincs olyan, hogy *ember*; vagy hogy van Citroën és Mitsubishi, de nincs olyan, hogy *autó*. Mert ahogy ahhoz, hogy Citroënt vagy Mitsubishit gyárthassunk, az *autó* felépítésének törvényeivel kell tisztában lennünk, ahhoz,

hogy Mr. Smith és Herr Müller társadalmat alkothasson, *emberként* kell kezelniük egymást, ugyanígy a különböző kapitalizmusokban is van közös. Sőt, nemcsak van közös, hanem éppen ez a közös mozzanat, a profitelv uralma határozza meg valamennyiük működésének lényegét. A közös nevező tagadása – illetve egyes formaváltozatok nem kapitalizmusnak nyilvánítása – ugyanazt a célt szolgálja, mint a kapitalizmus meghaladhatatlanságának tézise. Ha csak különböző kapitalizmusok vannak (illetve, ha az egyik vagy másik fajta kapitalizmus már nem is számít kapitalizmusnak), akkor a rendszerkritikai gondolkodás valóban megállhatna az egyikből a másikba való átalakulásnál; ha nincs kapitalizmus, akkor nem is lehet meghaladni.

3. S ugyanígy áll a helyzet a harmadik stratégiával is: ehhez tartoznak az *összeesküvés-elméletek* és a különböző *katasztrófa-forgatókönyvek* is. Ha egyes gonosz összeesküvők lennének a felelősök, akkor elég lenne őket eltávolítani, akkor nincs szükség a *rendszer* meghaladására. Ha pedig az emberiséget gyilkos vírusok, óriás vulkánok, éghajlati katasztrófák fenyegetik végpusztulással, hogy érhetnénk rá a társadalmi rendszerek kritikájával pepecselni?

A „nincs is kapitalizmus, csak kapitalizmusok vannak” felfogásnak eleve kedvez az is, hogy a kapitalizmus olyan társadalmi rendszer, amely a körülményekhez igazodva valóban mindig új s új formaváltozatokban tud működni, s noha a különböző antikapitalista mozgalmak már a 19. században e társadalmi forma leváltását tűzték ki célul, és hanyatlását észrevételezték – e mozgalmak javarészt eltűntek, a kapitalista világrend pedig jelen van két évszázad után is. S a kapitalizmus, az említett önvédelmi stratégiákat változtatva, s a technikai fejlődés által termékeny alkotónak mutatván magát, az emberek többsége elől többé-kevésbé

sikeresen rejti el pusztító lényegét. Jelenléte különösen magabiztos a szovjet típusú szocializmus összeomlása óta, amióta kijelenthető, hogy a „szocializmus” (pontosabban a 20. század államszocializmusa), ez a kapitalizmus *meghaladását hirdető* társadalmi kísérlet nemhogy képtelen volt fölébe kerekedni a globális kapitalista rendszernek, de – később még szóba kerülő értékei ellenére – összességében (és sok vonatkozásban) *rosszabbul teljesített* a kapitalizmusnál. Gazdasági életképességben, életszínvonalban, politikai demokráciában, a személyiség kibontakozási lehetőségeiben – s ha a szocializmusok történetében embertelenül elpusztított, megnyomorított milliókra gondolunk –, a humanizmus vonatkozásában sem sikerült fölénybe kerülnie. De ettől még a kapitalizmus is alapvetően antihumanus, s – a fent említett alapvető ellentmondásai továbbra is meghatározók lévén – fennmaradásra érdemtelen rendszer. Hogy a létezett államszocializmusok nem tudták jobbal helyettesíteni, az csak azt bizonyítja, hogy *ez a kísérlet* nem vált be, ám az egyáltalán nem következik ebből, amit a kapitalizmus hívei meglehetősen gyenge logikával hangoztatnak, hogy *nem is lehet* a kapitalista világrendnél (és legadekvátabb politikai rendszerénél, a liberális parlamenti demokráciánál) jobbat elképzelni és megvalósítani.

[Kornai Jánosnak a kapitalizmust kritikátlanul elfogadó álláspontja kapcsán Pogátsa Zoltán ezt írja: „Az a közös tapasztalatunk, mely szerint a szovjet típusú rendszer működésképtelennek bizonyult, nem szabad, hogy elhomályosítsa kritikai érzékünket a létező kapitalizmussal szemben. Az egykor volt alternatíva hibái és bűnei nem teszik szebbé az életben maradt rendszert: ez tipikusan a *hamis*

dilemma logikai hibája, amikor egy kedvezőtlenebb alternatívával összevetve igyekeznek érvelni egy dolog relatív érdemei mellett, ahelyett, hogy a dolgot önmagában vizsgálnák.”^{4]}

Amire Winston Churchill is cinikusan hivatkozott, hogy tudniillik „a demokrácia a legrosszabb kormányzási forma, nem számítva az összes többi, amellyel az emberiség időről időre megpróbálkozott” – demokrácián a domináns kapitalista társadalmaknak a liberalizmus elvein alapuló politikai rendszerét értve –, ugyancsak gyenge logikájú érv. Hiszen mielőtt ezzel a demokráciával próbálkoztak volna, ez a demokrácia sem volt létező alternatíva. Az, hogy *még nincs* valami, nem jelenti azt, hogy nem is lehetséges. Ne zárjuk tehát ki a kapitalizmusnál jobb társadalom – és a parlamenti demokráciánál demokratikusabb politikai rendszer – lehetőségét.

De miért van akkor az, hogy körülbelül két évszázaddal a kapitalizmus negatív vonásainak tudományos elemzésekkel is alátámasztott felismerése és a kapitalizmus meghaladásának célul tűzése után még mindig ez a társadalmi forma határozza meg a világrendet s hozza létre szabadon mindazt az ártalmat, amelyeknek rövid s korántsem teljes felsorolásából kiindultunk? Egyrészt a kapitalizmus, *az emberi képességeket tárgyak, anyagi javak létrehozásának alávető* rendszer valóban igen eredményes a tárgyi, technikai környezet fejlesztésében. S ez a technikai jellegű fejlődés civilizációs fejlődést is magával hoz: lehetőségeket teremt a kényelmesebb, hosszabb életesélyt nyújtó, a különböző vágyakat kielégítő életre. A kapitalista világrend melletti egyik fő érv éppen ez a fajta fejlődőképesség. Csakhogy, mivel a kapitalista világrendet nem az emberiség, hanem

a profitnövekedés szolgálata mozgatja, van, amikor ez a fejlődés kedvező az emberiség számára, s van, amikor kedvezőtlen: mikor mi biztosítja a profit maximumát. A fő probléma éppen ez: a profitelv tökéletes *érzékletlensége az emberi szempontokkal szemben*. Az emberiség pusztítása éppúgy szolgálhatja a profit növekedését, mint az emberiség szükségleteinek kielégítése, és a kapitalista társadalom döntési mechanizmusai sohasem aszerint döntenek, hogy mi jó az emberiségnek és mi nem.

A kapitalizmus hívei ugyan előszeretettel hangsúlyozzák a *fejlődés* nagyszerűségét, egyoldalúan kiemelve azokat az eseteket, amikor az emberi szükségletek kielégítése profitábilis, s ezért a tőkés mechanizmusok az emberiség számára hasznos eredményeket segítenek elő. Ám mivel ezeket a tőkés mechanizmusokat mindenekfelett a profit növelésére való törekvés matematikai logikája mozgatja, a rendszer, lényegét tekintve, némi leegyszerűsítéssel éppolyan érzéketlen a humanitás, az élet szükségletei iránt, mint egy pusztán a matematikai logikára alapozott számítógép.

Az már csak ráadás, hogy mivel a technikai fejlődést a rövid távú profitszerzés motivációja mozgatja, a technikai fejlődés sem egyértelmű fejlődés: nem számolván a hosszabb távú következményekkel, és mint mára már elég nyilvánvalóvá vált, számos fejleménye óhatatlanul többet árt, mint amennyit használ.

Egy másik összetevője a kapitalizmus alkalmazkodóképességének, hogy szinte mindent képes integrálni, azaz *bármilyen* törekvést képes haszonszerzési formává, illetve a rendszert stabilizáló tényezővé alakítani – *nota bene!* –, még az antikapitalista mozgalmakat is. A munkásmozgalmakat (és pártjaikat), vagy az ökológiai mozgalmakat éppúgy sikerült rendszerfenntartó erővé formálnia, mint ahogy

a korai szakaszában alkalmazott rabszolgamunkát, vagy a nők hátrányos megkülönböztetése elleni lázadásokat is. Közvetve így *használhatta* az államszocializmusokat is: azok szegénysége, diktatórikus berendezkedése kellő elrettentő erőként szolgált, és segített annak az illúziónak a fenntartásában, hogy ezekkel szemben a kapitalista Nyugat a „szabad világ”.

[A különböző rendszerkritikai törekvések integrálásához a *status quo* fenntartóit hozzásegíti az, ha a rendszerkritikai felvetéseket nem a rendszer *egészével, alapjaival* szemben fogalmazzák meg, csak *egyes negatív jelenségeket* támadnak – mint a nők, rasszok, szexuális irányultságok alárendelése, a természet pusztítását, stb. –, és ezeket a negatív jelenségeket nem a rendszer lényegével magyarázzák, hanem vagy csupán egyes csoportokat tesznek meg bűnbaknak, vagy a negatív jelenségeket „az emberi természetből”⁵ vezetik le, illetve elkerülhetetlen, fatális sorscsapásoknak tüntetik fel – vagyis a felelősséget a kapitalizmusnál szűkebb vagy tágabb mezőbe helyezik.]

További erőforrása a kapitalizmusnak az emberek jelentős részében jelen lévő késztetés a *versengésre* és/vagy az *anyagi javaik gyarapítására*. Többek között erre támaszkodva jelentheti ki a kapitalizmus apológiája, hogy a *kapitalista mentalitás* az emberi alaptermészet része, és a kapitalizmus így az emberi természetnek legmegfelelőbb társadalmi forma. Csakhogy ezeken a motivációkon kívül számos más motiváció is mozgatja az embereket. A rendszerben uralkodó szemlélet a kapitalizmussal adekvát motivációkat kiemeli a többi közül, jelentőségüket felfokozza, túlértékeli, és ezzel melleleg az anyagi gazdagságot és a versenyt

preferáló emberekkel szemben hátrányos helyzetbe hozza azokat, akiknek például nem a versengőképesség a leg-erősebb oldala, és nem az anyagi gyarapodás áll vágyaik centrumában. Ráadásul az emberek többségének hiába is állna vágyaik középpontjában a gazdagodás, és hiába jó a versenyképességük, a gazdagodási versenyben közülük is csak kevesen jutnak az élre, és akik odakerülnek, azoknak is folytonosan reszketniük kell a pozíciójuk elvesztése miatt.

Amikor *emberi természetéről* beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az embereknek számos egyéb olyan motivációjuk és képességük is van, amelyek ugyanúgy képesek mozgatni egy társadalmi formációt, mint a gazdagodás igénye. Például a *kíváncsiság*, az ismeretek növelésének vágya és képessége; a *biztonság* kíváncsága, az életnek értelmet adó *hasznos cél* szükséglete; az *esztétikai* igény, az *emberi kapcsolatok minél gazdagabbá tételére irányuló törekvés*; a *szeretet* és a *közösségek* iránti vágy; a *transzendencia* iránti igény, és így tovább.

A kapitalizmus életképességének egyik lényeges összetevője ugyanakkor az is, hogy olyan komplex rendszert alkot, amelynek egészét nem könnyű átlátni, s hiába fogalmazták meg a rendszer kritikusai a kapitalizmus ellentmondásait, hiába lépnek fel egyik vagy másik negatívuma ellen, addig nem jön létre életképes alternatíva és valóban lényegi változás, amíg nem a rendszer *egésze* helyett kínálkozik egy még eredményesebb és egyúttal az emberiség számára is jobb, a kapitalizmus negatívumait ténylegesen meghaladó társadalom.

Egy ilyen alternatíva csak fokozatosan áll elő. Magának a kapitalizmusnak a feltételei is több évszázadon át fejlődtek ki. Először csak a közvetlen gazdasági kapcsolatokban, piaci, kereskedelmi aktusokban működött a ha-

szonszerzés logikája. Aztán kiépült az a pénzforgalmi rendszer, amely rendszerszintűvé szervezte az egész gazdaságot, előbb a városokban, majd bekapcsolva a mezőgazdaságot is. Mindez sokáig a más elvek szerint működő feudális társadalmi keretek között folyt, de a gazdaság feletti dominancia megszerzése már jelentős hatalmi tényező is lehetett, s a profitra orientált szemlélet még a feudális társadalmon belül maradva is mind előnyösebb pozíciókat biztosított azoknak, akik használták ezeket a mechanizmusokat.

Idővel a feudális társadalom uralkodó csoportjai (legalábbis azok egyes tagjai) szintén elkezdtek ezeknek az eszközöknek a használatát, de a kezdeményezés mindinkább azok kezébe került, akik a pénztőke birtokában a gazdaság új rendszerré szerveződésének irányítói lehettek. És eljött az idő, amikor ennek az új rendszerszervezési elvnek már útjában álltak a régi keretek, s ekkor megkezdődött egy valóban új világrend kialakítása. Új eszmék, világképek, filozófiák kezdték ki az addig uralkodó világszemlélet alapjait; a gazdaság dinamizálását segítő új tudományok születtek, az új világszemléletet támogató művészeti forradalmak mentek végbe. Létrejöttek etikai megújulási mozgalmak (mint például a protestantizmus), amelyek az emberek sokaságát mozgósították olyan etikai eszmények felé, amelyek az emberiség alapvető erkölcsi premisszáit összhangba hozták az akkor születőben lévő kapitalista világrend követelményeivel. Kidolgoztak egy olyan jogrendszert, amely kedvezett a kapitalista mechanizmusok működésének. S végül kitörtek azok a politikai forradalmak (vagy legalábbis olyan radikális reformmozgalmak jelentek meg), amelyek a politikai hatalmat is a kapitalizmus szolgálatába állították, s ezzel megszüntették a feudális társadalmi rendszer alapjait.

Az új társadalmi rendszer hatalomra jutásával még nem zárult le a folyamat: ezután fejlődtek ki apránként azok a finommechanizmusok (hálózatok és társaságok, tőzsdék, hitelminősítő intézetek, befektető és tanácsadó cégek, nemzetközi szervezetek, offline, majd online médiumok), amelyek gondoskodtak arról, hogy minden a kapitalizmus logikája szerint működjék, és ezzel szemben sem a régi, sem egy új társadalmi rendszer lehetőleg ne szerveződhessék meg. A kapitalista érdekek érvényesülése viszont mind teljesebb, mind totálisabb legyen a társadalom minden szelvényében, az ennek megfelelő világkép áthassa az emberek gondolkodását, meghatározza értékrendjüket, kormányozza vágyaikat és döntéseiket. S hogy az egyes országokban megszerzett hatalom birtokában a bolygó mind nagyobb részét vonják be a kapitalista gazdaság működésébe, tegyék az egyes országokat, társadalmakat a vilákapitalizmus társadalmának részévé.

Ez a globalizációs folyamat jelenleg is folyik. Sőt, a világűr felé is próbál kiterjedni. De a Földön maradván is: amikor már nincs szűz terület, amikor már minden helyi társadalom a világrendszer alkatrészévé válik, akkor még mindig nyílhat tér a kapitalizmus terjeszkedésére. Egyrészt a már bekebelezett társadalmakban még sokáig eltarthat, amíg e társadalmaknak a kapitalizmussal nem egészen kompatibilis sajátosságait felszámolják. Másrészt a kapitalista centrumok ellen lázadó egyes perifériák időnként (legalább részben) kiszakadnak a rendszerből, ezeket azután – egy újabb globalizációs hullámban – később el lehet kezdeni visszaintegrálni. (Ahogy az európai államszocializmusokkal vagy az arab tavasz során a Közel-Kelet egyes országaival történt.)

Mindez közzismert, és részleteiben is tanulmányozható Karl Marx, Max Weber, J. A. Schumpeter, Fernand Brau-

del vagy a világrendszer-iskola más képviselőinek munkáiban. Természetesen ez a folyamat az itt tömörítve elmondottaknál sokkal bonyolultabban és ráadásul rengeteg szenvedés árán ment végbe. De ha a kapitalizmusnak így módon sikerült már szinte mindenütt a világon többé vagy kevésbé a feudális és egyéb prekapitalista társadalmak helyébe lépnie, egy hasonló hosszú folyamat a kapitalizmus társadalmát is leválthatja. A kérdés csaknem kétszáz éve az, hogy hogyan?

Sokféle elképzelést felvetettek e kétszáz év folyamán. Beszéltek osztályharcról, a munkásosztályról mint a kapitalizmus sírásójáról, proletárforradalmakról és a „Várost bekerítő Faluról” (azaz arról, hogy a Várost, a kapitalista, „fehér” Nyugatot bekeríti a Falu, a túlnépesedett fejlődő világ), lekapcsolódásról és autonomizmusról, államosításról és anarchiáról, szembeszegültek a kapitalizmussal ökológiai, feminista vagy kisebbségvédelmi szempontból. Mindegyik megközelítés rámutatott a kapitalista világrend elmentmondásaira, és azok egyikéből vagy másikából próbált fegyvert kovácsolni a komplex rendszer ellen. De magának a kapitalizmusnak a kialakulása mutatja a legjobban, hogy rendszerszintű változás csak akkor megy, csak akkor mehet végbe, amikor a rendszer *egésze* helyébe sikerül egy másik rendszernek lépnie. E változás kiindulásának feltétele pedig olyan társadalmi mechanizmusok megjelenése (a profitorientált piaci szereplők éppen ilyen képviseltek a kapitalizmus kezdetein), amelyek képesek a fennállónál hatékonyabb és *komplexebb rendszerré fejlődni*. Az ilyen rendszermeghatározó mechanizmusokat nevezte Marx „termelési módoknak”, sajátos termelési módként különböztetve meg a kapitalizmust elődeitől, a feudalizmustól, az antik vagy az ázsiai termelési módoktól. Mindegyik történelmi